

प्रकरण दुसरे

नागरी सहकारी बँका

२.१ पूर्वतिहास :

भारतात सहकारी चळवळीचा प्रारंभ ग्रामीण भागातच झाला. ग्रामीण भागातील दुर्बल व कमकुवत लोकांना योग्य व्याजदराने पतपुरवठा करण्यासाठी सहकारी संस्थांची स्थापना करण्यात आली, परंतु शहरातील सामान्य नागरिकांनादेखील पतपुरवठ्याची आवश्यकता असते. प्रामुख्याने शहरातील पगारदार, लहान व्यापारी, कारागीर इत्यादींना पतपुरवठा आवश्यक असतो. त्यासाठी नागरी पतपुरवठा संस्था व नागरी बँका अस्तित्वात आल्या आहेत.

नागरी सहकारी पतपुरवठा संस्थांचा प्रारंभ हर्मन शुल्झ यानी जर्मनीत केला असे म्हणता येईल. कारण नागरी भागातील कारागीरांना उपलब्ध करून देण्यासाठी अशा प्रकारच्या सहकारी संस्था स्थापन करण्यात आल्या. तसेच इटलीमध्ये देखील शहरी भागात पतपुरवठा संस्थांचा यशास्वी प्रयोग झाला. इतर राष्ट्रांतील नागरी सहकारी पतपुरवठा संस्थांचे यश लक्षात घेऊन भारतात त्या प्रयोग करण्याचे प्रयत्न झाले.

सन, १८८९ मध्ये बडोदा येथे "मुच्युअल एंड सोसायटी" स्थापन करण्यात आली. परंतु नागरी सहकारी पतपुरवठा संस्थांच्या प्रगतीसाठी फारसे प्रयत्न झाले नाहीत. सन १९१५ च्या मॅकलग्न समित्तिने शहरी भागातील सामान्य लोकांची पतविषयक गरज पूर्ण करण्यासाठी नागरी पतसंस्था स्थापन करण्यास परवानगी देण्याची सूचना केली. त्यानंतर सन १९३१ मध्ये सेंट्रल बँकिंग एन्क्वायरी कमिटीनेदेखील नागरी सहकारी पतपुरवठा संस्थांची जोरदार शिफारस केली.

सन १९३९-४० च्या एका अहवालात रिझर्व्ह बँकेनेदेखील स्पष्ट केले आहे की, "नागरी सहकारी संस्था व बँका या प्रामुख्याने नागरी भागात राहणा-या लोकांना कर्जपुरवठा करण्यात गुंतलेल्या आहेत. त्या प्रामुख्याने लहान उपकृमी, कारागीर आणि वेतनधारकांना त्यांच्या वैयक्तिक तारणा-वरती त्याचप्रमाणे सोने, चांदी आणि उत्पादित मालाच्या तारणावरती कर्ज देतात."

नागरी पतपुरवठा संस्था आणि नागरी सहकारी बँकांच्या स्थापनेस दुस-या महायुद्धाच्या काळात अधिक चालना मिळाली. युद्धकाळात वाढत्या किमतीतून मार्ग काढण्यासाठी या प्रकारच्या सहकारी संस्थांची स्थापना झाली.

भारतातील नागरी सहकारी पतसंस्थांचे वर्गीकरण रिझर्व्ह बँकेने पुढील तीन गटात केले आहे -

- अ) नागरी सहकारी बँका
- आ) पगारदार कर्मचा-यांच्या सहकारी पतसंस्था,
- इ) बचत पतसंस्था

२.२ नागरी सहकारी बँक कार्ये व उद्दिष्टे :

नागरी सहकारी पतपुरवठा संस्थांपैकी नागरी बँका अत्यंत महत्त्वाच्या आहेत. "साधारणपणे एका शहरापुरते मर्यादित कार्यक्षेत्र असणारी, ठेवी स्वीकारणे व कर्ज देणे याबरोबरच बँकिंगची कार्ये करणारी सहकारी संस्था म्हणजे नागरी सहकारी बँक होय."

नागरी सहकारी बँकांची कार्ये पुढीलप्रमाणे आहेत -

- १) ठेवी स्वीकारणे
- २) कर्ज देणे
- ३) हुंड्या वटविणे

- ४) मोल्यवान वस्तू सुरक्षित ठेवणे
- ५) बचत व काटकसर यांना प्रोत्साहन देणे

नागरी बँकांची स्थापना करण्यामागे पुढील उद्दिष्टे महत्त्वाची असतात -

- १) आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल आणि मध्यमवर्गीय लोकांच्या वित्तीय गरजा भागविणे.
- २) सावकारी कर्जाचे प्रमाण कमी करणे
- ३) पगारदार लोकांना स्थावर मालमत्ता खरेदी करण्यास मदत करणे
- ४) सामान्य लोकांमध्ये बचत आणि काटकसरीची सवय निर्माण करणे
- ५) सुशिक्षित बेकारांना कर्जपुरवठा करणे
- ६) लघु उपक्रमांना विशिष्ट अटींवर कर्जे देणे
- ७) स्वयंरोजगाराला अर्थसहाय्य करणे

२.३ नागरी बँकांचे कार्यक्षेत्र :

स्वातंत्र्यप्राप्ती नंतर काही काळ नागरी बँकांचे कार्यक्षेत्र शहरा-पुरतेच मर्यादित होते. अलीकडे रिझर्व्ह बँकेच्या संमतीने नागरी बँका आपले कार्यक्षेत्र वाढवीत आहेत. सध्या नागरी बँका आपल्या उपविधीनुसार तालुका, जिल्हा किंवा राज्याबाहेर कोठेही शाखा उघडू शकतात. नागरी बँका आपल्या कार्यक्षेत्रातील नागरिकांना काही अटींवर सभासदत्व देते. छोटे व्यापारी, उपक्रमी आणि अन्य व्यावसायिक यांना अग्रक्रमाने सभासदत्व दिले जाते. अलिकडील सहकार कायदातील बदलानुसार ग्रामीण भागातील शेतक-यांनाही सभासदत्व दिले जाते.

नागरी सहकारी बँकांचे व्यवस्थापन सभासदांनी निवडून दिलेल्या संचालकांच्या हाती असते. हे संचालक मंडळ बँकेच्या दैनंदिन कारभारावर

नियंत्रण ठेवीत असते. अलिकडे नाकरी बँकांना व्यापारी बँकांबरोबर स्पर्धा करावी लागत आहे. संचालक मंडळाची ध्येय धोरणे, कर्मचा-यांचे कौशल्य वगैरे घटकांवर या बँकांचे यश अवलंबून असते.

२.४ बँकिंग रेग्युलेशन अँक्ट, १९४९ आणि नागरी बँका :

बँकिंग रेग्युलेशन अँक्ट १९४९ नुसार रिझर्व्ह बँकेने नागरी बँकेची संकल्पना वेगळ्या पध्दतीने मांडली आहे. कायदानुसार देशातील नागरी सहकारी बँका आणि पगारदार नोकरदारांच्या सहकारी संस्था यांचा एकत्रितपणे उल्लेख "प्राथमिक सहकारी बँका" असा केला जातो. स्वनिधी एक लाख रुपये किंवा अधिक असून बँक व्यवहार करणा-या संस्था या संज्ञेत मोडतात. १ मार्च, १९६६ पासून या कायद्याचा अंमल नागरी बँकांसाठी करण्यात आला. १ मार्च, १९६६ रोजी प्राथमिक सहकारी बँकांची एकूण संख्या १,०९१ होती. त्यापैकी नागरी सहकारी बँका ४०३ आणि पगारी नोकरदारांच्या संस्था ६८८ होत्या.

२.५ प्राथमिक सहकारी बँकांचे भारतातील चित्र :

भारतातील प्राथमिक सहकारी बँकांची ३० जून, १९९० अखेरची स्थिती काय होती याची कल्पना तक्ता २.१ वरून येईल. या बँकांनी आर्थिक क्षेत्रात चांगली स्थिती निर्माण केली आहे. अशी जाणीव या आकडेवारीवरून होते.

तक्ता २.१

भारतातील प्राथमिक सहकारी बँका

=====

तपशील	३० जून, १९९० अखेर
-------	-------------------

१	प्राथमिक सहकारी बँकांची संख्या	१,३९०.००
२	मुख्य कार्यालयासह शाखांची संख्या	३,३६०
३	वसूल भाग भांडवल (रुपये लाखात)	४०,३३७.८८
४)	एकूण राखीव निधी (रुपये लाखात)	८५,२९२.४२
५	ठेवी (रुपये लाखात)	८,६६,००८.५४
६	खेळते भांडवल (रुपये लाखात)	११,४०,०२८.७७
७	कर्जे (रुपये लाखात)	६,८०,२४६.८७

प्रत्येक बँकेची सरासरी

१	शाखांची संख्या	२.४१
२	वसूल भाग भांडवल (रुपये लाखात)	२९.०२
३	राखीव निधी (रुपये लाखात)	६१.३६
४	ठेवी (रुपये लाखात)	६२३.०२
५	खेळते भांडवल (रुपये लाखात)	८२०.१६
६	कर्जे (रुपये लाखात)	४८९.३८

संदर्भ - १०

१ Urban credit september-1991, Vol. 13 NO. 3,
Table-1, Page 3.

२. दोशी, रवींद्र, सांख्यिकी पुरवणी-१०, भारतातील बँक व्यवसाय (३)
अर्थसंवाद, ऑक्टोबर-डिसेंबर, १९९०, संड १४, अंक ३, पृ. २१३.

भारतातील प्राथमिक सहकारी बँकांची राज्यनिहाय विभागणी तक्ता २.२ मध्ये दिली आहे.

19

तक्ता २.२

भारतातील प्राथमिक सहकारी बँकांची राज्यनिहाय विभागणी

(३० जून, १९९० अखेर)

राज्य/केंद्रशासित प्रदेश	प्राथमिक सहकारी बँका		यापैकी महिला
	संख्या	टक्केवारी	बँकांची संख्या
१ महाराष्ट्र	३८७	२७.८	२३
२ गुजरात	२९५	२१.२	७
३ कर्नाटक	२१६	१५.४	३
४ तामिळनाडू	१३७	९.७	-
५ आंध्र प्रदेश	६६	४.६	२
६ केरळ	५९	४.२	-
७ पश्चिम बंगाल	४८	३.	-
८ मध्य प्रदेश	४२	३.३	१
९ दिल्ली	१८	१.२	-
१० उत्तर प्रदेश	३८	२.६	-
११ राजस्थान	२२	१.५	-
१२ ओरिसा	१३	०.९	-
१३ हरियाणा	०८	०.५	-
१४ हिमाचल प्रदेश	०४	०.२	-
१५ पंजाब	०६	०.४	-
१६ गोवा	०६	०.४	१
१७ मणिपूर	०५	०.३	१
१८ आसाम	०६	०.४	-
१९ पांडिचेरी	०२	०.१	-
२० मेघालय	०२	०.१	-
२१ त्रिपुरा	०१	०.७	-
२२ जम्मू-काश्मिर	०३	०.२	-
२३ बिहार	०५	०.३	-
२४ मिझोराम	०१	०.७	-
२५ अरुणाचल प्रदेश	-	-	-
२६ नागालँड	-	-	-
२७ अंदमान-निकोबार	-	-	-
२८ चंडीगड	-	-	-
२९ लक्षद्वीप	-	-	-
३० सिक्किम	-	-	-
एकूण ..	१३९०	१००	३८

भारतात प्राथमिक सहकारी बँकांची राज्यनिहाय विभागणी विषम स्वस्वाची असल्याचे वरील तक्त्यावरून दिसून येते. महाराष्ट्र, गुजरात, कर्नाटक आणि तामिळनाडू या चार राज्यांमध्येच या बँकांचे केंद्रीकरण झाल्याचे आढळते. या चार राज्यांमध्ये १९९० अखेर ७३.१ टक्के प्राथमिक सहकारी बँका होत्या. याउलट काही केन्द्रशासित प्रदेश, जम्मू काश्मिर, बिहार, ओरिसा, मेघालय, हिमाचल प्रदेश, पंजाब वगैरे राज्यात प्राथमिक सहकारी बँकांची संख्या अतिशय कमी आहे.

अरुणाचल प्रदेशा, नागालँड, अंदमान-निकोबार, दादरा, नगरहवेली, सिक्कीम, लक्षाद्विप या प्रदेशात ३० जून, १९९० अखेर नागरी सहकारी बँका अस्तित्वात नव्हत्या. थोडक्यात, भारतात प्राथमिक सहकारी बँकांच्या विस्तारामध्ये प्रादेशिक असमतोल आहे.

भारतातील प्राथमिक सहकारी बँकांची राज्यनिहाय शाखा विभागणी तक्ता २.३ मध्ये दिली आहे.

तक्ता २.३

प्राथमिक सहकारी बँकांची राज्यनिहाय शाखा विभागणी

राज्य	मुख्य कार्यालयासह शाखांची संख्या (३० जून १९९० अखेर)
१	आंध्र प्रदेश १०६
२	आसाम ८
३	बिहार ७
४	गोवा ३८
५	गुजरात ५९८
६	हरियाणा ११
७	हिमाचल प्रदेश ४
८	जम्मू-काश्मिर ८
९	केरळ १६६
१०	कर्नाटक ४०४
११	मध्य प्रदेश ६३
१२	महाराष्ट्र १,४७८
१३	मणिपूर ११
१४	मेघालय २
१५	मिझोराम १
१६	नवी दिल्ली ३८
१७	ओरिसा २५
१७	पाँडिचेरी ३
१९	पंजाब ७
२०	राजस्थान ५०
२१	तामिळनाडू १८९
२२	त्रिपुरा १
२३	उत्तर प्रदेश ६४
२४	पश्चिम बंगाल ७८

एकूण ..	३,३६०

संदर्भ -

१

भारतातील ज्या राज्यांमध्ये प्राथमिक सहकारी बँकांची संख्या जास्त आहे अशा राज्यांमध्येच शाखांचे प्रमाण जास्त आहे. सर्वाधिक शाखा महा-राष्ट्रात आहेत. १९९१ मध्ये देशातील ४६५ जिल्ह्यांपैकी ३३४ जिल्ह्यांमध्ये नागरी बँका होत्या, तर २३१ जिल्ह्यात नव्हत्या. गुजरात, महाराष्ट्र आणि कर्नाटक या राज्यांतील प्रत्येकी एका जिल्ह्यात नागरी बँक नव्हती. देशातील आठ नागरी बँकांनी राज्याबाहेर आपला विस्तार केला. १९९१ मध्ये देशातील ७४९ बँका शाखाविरहित होत्या.

भारतातील प्राथमिक सहकारी बँकांची स्वातंत्र्योत्तर काळात कशी प्रगती झाली आहे याची माहिती तक्ता २.४ मध्ये दिली आहे.

तक्ता २.४

प्राथमिक सहकारी बँकांची स्वातंत्र्योत्तर काळातील प्रगती

तपशील	१९५१-५२	१९६७-६८	१९८०-८१	१९८९-९०
१ बँक संख्या	९३०	९२५	१,२२८	१,३९०
२ शाखा संख्या (मुख्य कार्यालयांसह)	उ.ना.	उ.ना.	२,१२५	३,३६०
३ सभासद (हजारात)	६७४	३,१४७	५,३००	१३,२००
४ वसूल भागभांडवल (कोटी रु)	उ.ना.	३२.००	१११.७५	४०३.३८
५ राखीव निधी (कोटी रु)	उ.ना.	१८.००	११८.००	५५२.९२
६ एकूण निधी (४ अधिक ५) (कोटी रु)	६.००	५०.००	२२९.७५	१,२५६.३०
७ ठेवी (कोटी रु)	२०.००	१५६.००	१,३३९.०८	८,६६०.०८
८ खेळते भांडवल (कोटी रु.)	२७.००	२१४.००	१,८३६.१३	११,४००.२९
९ कर्ज (कोटी रु)	२४.००	१६७.००	१,०३४.४५	६,८०२.४७

उ.ना. - उपलब्ध नाही.

संदर्भ - १

तक्ता २.४ वरून असे दिसून येते की, भारतात प्राथमिक सहकारी बँकांनी आपली प्रगती समाधानकारककेली आहे. १९५१-५२ या वर्षाशी तुलना करता बँकांची संख्या प्रचंड प्रमाणात वाढली नाही. कारण काही ठराविक राज्यांमध्येच या बँकांचे प्रमाण जास्त दिसते. काही राज्यांमध्ये सहकारी चळवळीचे लोण अद्यापही अपेक्षोप्रमाणे पसरलेले नाही. विशेषतः १९५१-५२ शि तुलना करता १९९० अखेर प्राथमिक सहकारी बँकांची संख्या ४९.४६ टक्क्यांनी, सभासद संख्या १,८५८.४६ टक्क्यांनी, ठेवी ४३,२००.४० टक्क्यांनी आणि कर्ज २४,३४३.६३ टक्क्यांनी वाढली. या वाढी लक्षाणीय आहेत.

२.६ नागरी सहकारी बँकांचे महाराष्ट्रातील चित्र :

महाराष्ट्रामध्ये बँकिंग व्यवसाय क्षेत्राच्या विस्तारातील महत्त्वाची घटना म्हणजे नागरी सहकारी बँकांचा झालेला विस्तार होय. १९०६ साली राज्यातील पहिल्या दोन नागरी पत्तसंस्था पुण्यामध्ये सुरू झाल्या. त्याच पुढे नागरी बँका झाल्या. अनेक जाती, धर्म, पंथ यातील लोकांनी नागरी सहकारी बँका होत्या त्यांच्या १,००० पेक्षा अधिक शाखा होत्या. एकट्या मुंबईत ८८ नागरी सहकारी बँका होत्या. मुंबईतील "बॉम्बे मर्कन्टाईल को-ऑपरेटिव्ह बँक" ही देशातील सर्वात मोठी नागरी सहकारी बँक आहे. एकूण सर्व बँकांचे ३२ लाखाहून अधिक सभासद आहेत. देशातील एकूण नागरी बँकांपैकी २८ टक्के नागरी बँका महाराष्ट्रात आहेत. विशेष म्हणजे १०० कोटी स्मयांपेक्षा जास्त ठेवी असणा-या नागरी बँका महाराष्ट्रात आहेत. त्यामुळेच देशातील नागरी बँकांच्या ठेवीपैकी ४ टक्के पेक्षा जास्त ठेवी महाराष्ट्रातील नागरी बँकांकडे आहेत.

तक्ता २.५ मध्ये महाराष्ट्रातील नागरी बँकांची जिल्हानिहाय विभागणी कशी झालेली आहे ते दाखविलेले आहे.

तक्ता २.५

महाराष्ट्रातील नागरी सहाकारी बँकांची जिल्हा निहाय विभागणी

विभाग व जिल्हा	बँका	शाखा मुख्य कार्यालय वगळून	सभासद संख्या
(१)	(२)	(३)	(४)
अ) <u>पश्चिम महाराष्ट्र</u>	३२१	३१३	२३,८०,७०४
१) <u>बृहन्मुंबई</u>	९२	३४०	११,०४,७७८
२) <u>कोकण विभाग</u>	३०	५३	२,०८,४३३
१) रायगड	७	१४	४७,१२०
२) रत्नागिरी	४	२	२७,१७९
३) सिंधुदुर्ग	२	-	५,५०५
४) ठाणे	१५	३७	१,२८,६२९
३) <u>कोल्हापूर विभाग</u>	७९	२३०	४,१८,५४३
१) कोल्हापूर	४२	१०९	२,६३,१६८
२) सांगली	२२	८९	८७,६८३
३) सातारा	१५	३२	६७,६९२
४) <u>पुणे विभाग</u>	७०	२१२	५,७८,३९४
१) अहमदनगर	१४	५०	१,१२,४३३
२) पुणे	३९	१२१	१,९४,१८९
३) सोलापूर	१७	४१	७१,७७२

(१)	(२)	(३)	(४)
५) <u>नाशिक विभाग</u>	५०	७८	२, ७०, ५५६
१) नाशिक	२४	३७	१, ३४, ३३४
२) धुळे	१३	२०	५६, ३६६
३) जळगांव	१३	२१	७९, ८५६
आ) <u>मराठवाडा -</u>	१६	३३	६७, ४५६
१) औरंगाबाद	४	३	१९, ०३०
२) जालना	२	२	२, ८९९
३) नांदेड	२	-	३, ६३५
४) परभणी	३	९	६, २६५
५) बीड	२	५	८, ८९९
६) उस्मानाबाद	१	११	१७, ४९५
७) लातूर	२	३	१०, ३४३
ब) <u>विदर्भ -</u>	३२	९३	२, ६३, ७१३
१) <u>अमरावती विभाग</u>	१९	४९	७४, ६५४
१) अमरावती	६	१७	१९, ३१७
२) अकोला	४	१८	२८, २३९
३) बुलढाणा	७	१३	२०, १९९
४) यवतमाळ	२	०१	६, ९७९
२) <u>नागपूर विभाग</u>	१३	४४	८९, ०५९
१) नागपूर	९	२४	६४, ०६०
२) भंडारा	२	१७	१३, ७७८
३) वर्धा	२	०३	११, २२१
४) चंद्रपूर	-	-	-
५) गडचिरोली	-	-	-
स्कूणा ..	३३९	१०३९	२६, ११, ८७३

संदर्भ - अर्थसंवाद, आक्टो-डिसें., १९९०, खंड १४, अंक ३, पृ. २६७, १८.

महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांच्या सुमारे दोन दशकांच्या प्रगतीची आकडेवारी तक्ता २.६ मध्ये दिली आहे.

तक्ता क्र.२.६

महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँकांची प्रगती

(३० जून १९८९ अखेर)

तपशील	१९७१	१९८१	१९८९
१ बँका	२६५	३४५	३३७
२ सभासद (लाखात)	८.८३	१६.१८	३६
३ भाग भांडवल (कोटी रुपये)	९.७७	४२.०१	१३७
४ स्वनिधी (कोटी रुपये)	१५.०२	८५.३०	३६५.०४
५ ठेवी (कोटी रुपये)	६८.३२	६१७.७९	३,३१०
६ कर्जे देय (कोटी रुपये)	३.०८	१६.६६	१६०
७ खेळते भांडवल (कोटी रुपये)	९२.६०	८८७.४	४,६००
८ कर्जे (कोटी रुपये)	१२३.८१	८७३.४३	५,१००
९ थकबाकी (कोटी रुपये)	३.६४	३७.३२	२४०
१० नफ्यातील बँका	--	३३०	३६२

संदर्भ : कुलकर्णी, ना.श्री., महाराष्ट्रातील नागरी सहकारी बँका :

स्वल्प व समस्या, मराठी अर्थशास्त्र परिषद, १४ वे वार्षिक अधिवेशन,
सोलापूर, नोव्हेंबर, १९९०, शोधनिबंध, पृ. ८४.

३० जून, १९९० अखेर महाराष्ट्रात ३८५ नागरी सहकारी बँका होत्या. देशातील एकूण बँकांशी त्यांचे प्रमाण २७.८ टक्के होते. यापैकी २३ महिला सहकारी बँका होत्या. सर्वाधिक महिला सहकारी बँका असणारे महाराष्ट्र हे राज्य आहे.

१९७१ ते १९८९ या कालखंडात महाराष्ट्रातील बँकांची संख्या ४२.२६ टक्क्यांनी वाढली. इतर बाबींमध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली. सभासद संख्या ३०७.७० टक्के, भाग भांडवल १,३०२.२५ टक्के, ठेवी ४,७४४.८५ टक्क्यांनी तर कर्ज ४,०१९.२१ टक्क्यांनी वाढली.

३० जून, १९८९ अखेर ज्या नागरी बँकांच्या ठेवी १० कोटी रुपयांपेक्षा जास्त होत्या. अशा बँकांना मोठ्या बँका असे संबोधण्यात आले. अशा तऱ्हेच्या देशातील पहिल्या १० बँकांमध्ये सहा बँका महाराष्ट्रातील होत्या. ३० जून, १९८९ अखेर महाराष्ट्रातील मोठ्या दहा नागरी बँका खालील प्रमाणे होत्या.

क्र.सं.	बँक	ठेवी (कोटी रुपये)
१	बॉम्बे मर्कन्टायल बँक, मुंबई	४१२
२	सारस्वत बँक, मुंबई	२१०
३	अभ्युदय बँक, मुंबई	१६८
४	डेव्हलपमेंट को-ऑपरेटिव्ह बँक, मुंबई	१५३
५	जनता सहकारी बँक, पुणे	१३६
६	रूपी सहकारी बँक, पुणे	८३
७	सांगली अर्बन को-ऑपरेटिव्ह बँक, सांगली	७२
८	न्यू इंडिया को-ऑपरेटिव्ह बँक, मुंबई	६२
९	कॉसमॉस बँक, पुणे	६१
१०	क्सई कॅथॉलिक बँक, वसई	५६

जून १९८९ अखेर देशातील मोठ्या नागरी बँकांची संख्या १४१ होती. त्यापैकी ७५ बँका महाराष्ट्रातील होत्या आणि विशेष म्हणजे यातील बहुतेक बँका पश्चिम महाराष्ट्रातील आहेत.

जून १९९० अखेर देशात मोठ्या नागरी सहकारी बँका १६० होत्या. त्यापैकी ९४ बँका महाराष्ट्रातील होत्या. एकूण बँकांशी त्यांचे प्रमाण ५८.७५ असे होते.

२.७ पगारदार कर्मचा-यांच्या पतसंस्था :

शहरी भागात नोकरी करणा-या लोकांच्या कर्जविषयक गरजा पूर्ण करण्यासाठी पगारदार नोकरांच्या सहकारी पतसंस्था स्थापन करण्यात येऊ लागल्या. साधारणपणे स्थिर उत्पन्न गटातील लोकांना योग्य व्याजाच्या दराने कर्जपुरवठा करण्याचे काम या संस्था करीत असतात.

प्राथमिक, माध्यमिक शाळातील, महाविद्यालयातील शिक्षक व शिक्षकेत्तर कर्मचारी, रेल्वे व पोस्ट खात्यातील कर्मचारी, विविध महामंडळातील कर्मचारी इत्यादी व्यक्तींचा यात समावेश होतो.

औद्योगिक क्षेत्राकडे कामगारांना कर्जपुरवठा करणारी संस्था नसल्याने ते सावकारांकडून कर्ज घेतात. ही कर्जे जास्त व्याजदराने दिली जातात. त्यामुळे त्यांची पिळवणूक होते. या पिळवणुकीतून कामगारांची सुटका करण्यासाठी कर्मचा-यांच्या सहकारी पतसंस्थांची स्थापना करण्यात आली. या संस्था कर्मचा-यांची बँक म्हणूनही ओळखल्या जातात. वेगवेगळ्या क्षेत्रातील कर्मचा-यांच्या सहकारी पतसंस्था वेगवेगळ्या आणि त्यांच्यापुरत्याच मर्यादित असतात. एकाच व्यवस्थापनाखाली काम करणा-या प्रत्येक विभागाची देखील स्वतंत्र सहकारी पतसंस्था असते.

अशा प्रकारच्या संस्था अनेक सरकारी, निमसरकारी कार्यालयांमधून व उद्योगधंद्यांमधून स्थापन झाल्याचे दिसून येते. त्यांचे प्रमुख उद्देश्य पुढील प्रमाणे आहेत.

- १ सभासदांना त्यांच्या वैयक्तिक जबाबदारीवर अल्पमुदतीचा कर्जपुरवठा करणे.
- २ सभासदांत काटकसर, बचत व गरजपरांमधील सहकार्य वाढीस लावणे.
- ३ सभासदांना जीवनावश्यक वस्तू रास्त किंमतीने उपलब्ध करून देणे आणि त्यासाठी वस्तूंची सुरेदी-विक्री करणे.
- ४ सभासदांना कर्ज दिल्यानंतर शिस्तक असलेल्या काही पैशाचा भाग व्यापारी बँकेकडे ठेवीच्या स्वरूपात किंवा सरकारी कर्ज-रोह्यात गुंतविणे.

आपल्या सभासदांचे कल्याण साध्य करण्याच्या हेतूने आणि त्यांची

सावकाराच्या तावडीतून सुटका करण्यासाठी आवश्यक असलेले व्यवहार करणे हे प्रमुख उद्दिष्ट या संस्थांचे असते.

या संस्थांचे कार्यक्षेत्र विशिष्ट उद्योग, कार्यालय यामधील नोकर वर्गापुरतेच मर्यादित राहते. कायम नोकरदारासच प्रवेश दिला जातो.

संस्थेचे व्यवस्थापन करण्याची आणि संस्थेच्या कारभारावर नियंत्रण ठेवण्याची जबाबदारी भागधारकांच्या सभेकडेच असते. दैनंदिन व्यवहार पाहण्यासाठी एक कार्यकारी समिती असते. संचालक मंडळात ५ ते १२ पर्यंत सभासद असतात.

इतर संस्थांप्रमाणेच ही संस्था सभासदात भागभांडवलाची विक्री करून सामान्यतः भांडवलाची उभारणी करते. भागाची किंमत १० रुपये असते. सभासद, बिगरसभासदांकडून ठेवी स्वीकारून भांडवल जमा करते. जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकही गरज भासल्यास कर्ज पुरविते. ती त्यांची संघ संस्था आहे. एका सभासदाने किती भाग घ्यावेत, कर्ज घ्यावे यावर उपनियमानुसार मर्यादा घातलेली असते. ठेवी बहुधा मुदतबंद असतात, चालू खात्यावर नसतात.

पगारी नोकरांच्या सहकारी पतपुरवठा संस्था जुन्या कर्जाची परतफेड करणे, धार्मिक कार्ये पार पाडणे, शिक्षणासाठी, औद्योगिक कार्यासाठी इत्यादी अनेक कारणांसाठी कर्ज देतात. वैयक्तिक जबाबदारीवर ही कर्जे दिली जातात. सभासदांच्या पगाराच्या संदर्भात किंवा त्यांनी खरेदी केलेल्या भागभांडवलाच्या संदर्भात कर्जाची रक्कम मंजूर केली जाते. कर्जाची परतफेड हप्त्याहप्त्यांनी केली जाऊन त्यावर माफक व्याजदर आकारला जातो. कर्जफेड पगाराशी संबंधित असल्याने या संस्थांच्या बाबतीत थकबाकीचा प्रश्नच उद्भवत नाही.

वाढत्या किंमतीच्या संदर्भात या संस्थांनी महत्त्वाची कामगिरी केल्याचे दिसून येते. जीवनावश्यक वस्तू खरेदी करून त्या रास्त किंमतींना उपलब्ध करून देण्यासाठी या संस्था प्रयत्नशील असतात.

पगारदार नोकरांच्या सहकारी पतपुरवठा संस्था चालविणारे लोक सुशिक्षित असल्याने संस्थांचे आर्थिक व्यवहार तुलनेने जास्त प्रमाणात कार्यक्षम असल्याचे आढळून येते.

२.८ सातारा शहरातील बँकविषयक सुविधा :

सातारा शहरातील औद्योगिक विकासामुळे या शहरातील व्यापार आणि व्यवसाय या क्षेत्रांमध्ये वैशिष्ट्यपूर्ण वाढ झालेली आहे. त्यामुळे शहरामध्ये व्यापारी बँका, सहकारी बँका, सहकारी पतसंस्था मोठ्या प्रमाणावर बँकिंग व्यवसाय करीत आहेत. सातारा शहरात एकूण २१ बिगर शेती पतपुरवठा संस्था आणि सहकारी बँका आहेत, तसेच ११ व्यापारी बँका आहेत.

विसाव्या शतकाच्या सुखातीस सातारा शहरात एकही बँक नव्हती. २० ऑगस्ट, १९०७ ला पहिली बँक सातारा शहरात स्थापन झाली, ती म्हणजे सातारा स्वदेशी कमर्शियल बँक, लिमिटेड ही होय. त्यानंतर मात्र शहरात बँकव्यवसायाच्या विकासाने वेग घेतला.

डिसेंबर, १९९० पर्यंत सातारा शहरात एकूण १९ बँका होत्या. पैकी १२ बँकांची मुख्य कार्यालये इतर शहरांच्या ठिकाणी आहेत. या सर्व १९ बँकांची नांवे आणि त्यांच्या स्थापनेचे वर्ष तक्रार २.७ मध्ये दिलेले आहे.

सातारा शहरातील बँका आणि त्यांचे स्थापना वर्ष

बँकेचे नाव	स्थापना दिनांक
------------	----------------

अ) राष्ट्रीयकृत व्यापारी बँका -

१ स्टेट बँक ऑफ इंडिया	११.६.१९५६
२ बँक ऑफ महाराष्ट्र	१६.१२.१९६८
३ बँक ऑफ बडोदा	१.४.१९६९
४ बँक ऑफ इंडिया	२८.६.१९७३
५ कॅनरा बँक	१०.११.१९७३
६ इंडियन बँक	१८.४.१९७७
७ सेंट्रल बँक ऑफ इंडिया	२६.९.१९७८

आ) खाजगी व्यापारी बँका -

८ दि युनायटेड वेस्टर्न बँक लिमिटेड	१७.१०.१९३६
९ दि बँक ऑफ कराड लिमिटेड	२६.२.१९५१
१० दि सांगली बँक लिमिटेड	२२.७.१९६८
११ दि कर्नाटक बँक लिमिटेड	१९.५.१९७८

इ) सहकारी बँका -

१२ दि प्राथमिक शिक्षक सहकारी बँक लिमिटेड	१७.४.१९४८
१३ दि सातारा जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक लिमिटेड	१.५.१९५१
१४ दि जनता सहकारी बँक लिमिटेड	७.३.१९६३
१५ दि कराड अर्बन को-ऑपरेटिव्ह बँक लिमिटेड	२४.४.१९६९
१६ दि रयत सेवक सहकारी बँक लिमिटेड	२१.१०.१९६९
१७ स्टेट ट्रान्सपोर्ट को-ऑपरेटिव्ह बँक लिमिटेड	२३.५.१९७८
१८ दि सैनिक सहकारी बँक लिमिटेड	२३.१.१९८५
१९ अजिंक्य महिला को-ऑपरेटिव्ह बँक लिमिटेड	२५.८.१९८९

संदर्भ - वरील प्रत्येक बँकेच्या कार्यालयीन कागदपत्रांवरून या बँकापैकी दि रयत सेवक सहकारी बँकेचा अभ्यास प्रस्तुत लघुप्रबंधाचा विषय आहे. त्यासंबंधीचा तपशील आणि विश्लेषण या पुढील प्रकरणांमधून केलेले आहे.